

GUIA 1
Aprentatge
servei i pràctica reflexiva

ACUP ASSOCIACIÓ
CATALANA
D'UNIVERSITATS
PÚBLIQUES

Aprenentatge servei i pràctica reflexiva

© Autores i © Editores

Victoria Morín-Fraile, Anna Escofet, Mireia Esparza, Ana Novella i Laura Rubio
(Universitat de Barcelona)

Equip de treball

La Xarxa d'Aprenentatge Servei de les Universitats Catalanes i l'Associació Catalana d'Universitats Públiques.

Maquetació

Jordi Ribot (Nexe-Minimilks)

ISBN

978-84-09-22019-9

Primera edició

Barcelona, juliol 2020

Contacte

@apsucat

info@acup.cat

Índex

1. L'aprenentatge servei i la pràctica reflexiva	4
1.1. L'aprenentatge experiencial.....	4
1.2. La reflexió a l'aprenentatge experiencial	4
1.3. Aprenentatge servei i reflexió	5
2. Agents de la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei	7
2.1. Els estudiants.....	7
2.2. Els professionals de les entitats socials.....	8
2.3. El professorat	9
3. Algunes claus per acompanyar la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei des de la docència universitària	11
4. El diari reflexiu, una eina al servei de la pràctica reflexiva	14
Bibliografia	19

1. L'aprenentatge servei i la pràctica reflexiva¹

1.1. L'aprenentatge experiencial

A l'àmbit universitari cada cop hi ha una consciència més gran de la importància de l'aprenentatge experiencial com a via de construcció de coneixement, desenvolupament d'habilitats i reforç de valors. La idea no és nova, ja Dewey (1967) va promoure l'aprenentatge per l'acció i la reflexió, en un procés en què el docent² involucra l'estudiant en l'acció i posteriorment li demana que reflexioni sobre l'experiència que ha tingut per extreure així els conceptes teòrics generals. Aquesta comprensió dels principis generals permetrà a l'estudiant aplicar-los en nous contextos i situacions.

En què consisteix la pràctica reflexiva?

Què aporta la reflexió a l'aprenentatge experiencial?

Com i quan s'ha de plantejar la reflexió en els projectes d'aprenentatge servei?

Quins eixos han de guiar la reflexió en els projectes d'aprenentatge servei?

A l'aprenentatge experiencial l'estudiant pren una actitud activa en tot el procés, cosa que afavoreix la seva motivació i que aquest aprenentatge sigui significatiu, passant del més concret -l'observació i l'experiència- al més general i abstracte, formulant hipòtesis en base a aquesta experiència. Així s'atribueix significat als continguts que es van adquirint, és a dir, els estudiants entenen clarament quins són els objectius del seu aprenentatge i allò que estan aprenent. Aquesta atribució de significat als continguts en l'aprenentatge experiencial es realitza durant el procés de reflexió posterior a l'experiència, quan es pot dotar de contingut teòric a la situació viscuda.

1.2. La reflexió a l'aprenentatge experiencial

Però no totes les experiències tenen valor formatiu, això depèn de la riquesa de la situació i de la validesa de les eines i estratègies per generar reflexió (Kolb, 1984). Aquestes eines han de permetre, a més de dissenyar conjuntament l'acció i implementar-la, construir el seu significat, problematitzar-la, extreure generalitzacions, assenyalar les seves especificitats i establir relacions, preparant l'estudiant per a la següent situació d'experiència (Oser i Baeriswyl, 2001; Rodríguez, 2009).

1. Aquesta guia s'emmarca en el projecte de recerca "Anàlisi i millora dels processos de pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei" (REDICE16-1623). A més, parteix de publicacions prèvies realitzades per l'equip de recerca (Escofet i Rubio, 2018; Rubio i Escofet, 2017; Morín, Esparza, Escofet, Novella i Rubio, 2019).

2. Per tal d'incloure tots els gèneres, s'utilitzaran genèrics i, quan no sigui possible, el masculí.

En aquest enfocament és molt important potenciar la reflexió dels estudiants afavorint la construcció, individual i col·lectiva, de coneixement, ja sigui sobre els continguts acadèmics que es posen en joc i s'aprenen, com sobre la significació personal i social de la seva activitat. Així, la reflexió s'hauria de realitzar mitjançant activitats d'ensenyament i aprenentatge que permetin ampliar la zona d'innovació, rescatant els coneixements previs i els aprenentatges tàcits amb què operen els estudiants (Rodríguez, 2009) per tal de reelaborar-los.

La pràctica reflexiva és un mitjà per estimular els estudiants a desenvolupar la capacitat d'observar, observar-se i emprendre un diàleg crític amb ells mateixos –sobre el que pensen i el que fan– i amb el que els envolta (Barnett, 1992). La pràctica reflexiva permet aprofundir en el sentit i significats de les experiències d'aprenentatge, construint coneixement i desenvolupant competències (Schön, 1987). Els estudiants tenen l'oportunitat d'adquirir les competències fent allò que no saben fer (Meirieu, 1996) i prenent decisions sobre situacions educatives concretes i reals (Perrenoud, 2004).

La pràctica reflexiva és, doncs, una metodologia formativa que parteix de la persona i no del saber teòric, que té en compte l'experiència personal i professional per a l'actualització i millora de la tasca docent (Domingo i Gómez, 2014). Consta de tres eixos fonamentals:

1. L'experiència personal que representen els aprenentatges que s'han adquirit al llarg de la vida i que han d'ampliar-se, actualitzar-se i revisar-se.
2. L'escenari professional en què s'apliquen concretament els nostres coneixements i en el qual les competències docents s'activen per a resoldre situacions concretes.
3. La reflexió com a element que posa en comú la teoria i la pràctica.

1.3. Aprentatge servei i reflexió

Donat que l'aprenentatge servei és una pedagogia basada en l'experiència i en la reciprocitat necessita de la reflexió perquè les experiències siguin veritablement educatives (Puig et al., 2006). La reflexió permet mostrar allò que els estudiants han realitzat i el seu sentit, així com la manera de solucionar i canviar tot allò necessari per millorar l'acció.

La pròpia naturalesa de l'aprenentatge servei, quant a projecte comú de les entitats socials i de la universitat, es converteix en una estratègia formativa i de vinculació amb la responsabilitat en la formació universitària i, en aquest context, la pràctica reflexiva contribueix a la formació de professionals compromesos, èticament i socialment.

La reflexió pren molta importància en els processos d'aprenentatge servei ja que permet la integració del servei amb l'aprenentatge acadèmic en promoure el desenvolupament de coneixements, habilitats i capacitats cognitives.

La reflexió ha de ser contínua, connectada, desafiant i contextualitzada (Eyler, Giles i Schmiede, 1996):

- » Contínua, ja que té lloc abans, durant i després de l'experiència.
- » Connectada, donat que és el vincle entre el servei i els interessos intel·lectuals i acadèmics dels estudiants.
- » Desafiant, en empènyer els estudiants a pensar en noves formes de resoldre problemes, plantejar nous reptes i interessos.
- » Contextualitzada, és a dir, apropiada per a cada context.

Per tot això es fa necessari programar diferents moments i activitats per facilitar la reflexió, vinculant-la amb l'experiència en el seu conjunt. A més, més enllà de la disciplina i de l'àrea acadèmica en què es desenvolupa l'experiència d'aprenentatge servei, hi ha uns eixos centrals que tenen un sentit nuclear i sobre els quals és necessari plantejar els processos de reflexió:

- » Sobre el servei: l'àmbit, els destinataris, la necessitat social atesa, fins i tot la dimensió social del servei (a nivell global, les necessitats sempre tenen un reflex en la desigualtat social per la qual es treballa).
- » Sobre un mateix: les emocions, els sentiments, els valors, l'autoconeixement generat al llarg del procés d'aprenentatge servei.
- » Sobre la professió: les habilitats necessàries, la deontologia, els nous àmbits d'aplicació i desenvolupament; en definitiva, sobre la identitat professional generada.
- » Sobre el contingut acadèmic: els coneixements associats, les competències específiques que es posen en pràctica i es desenvolupen.
- » Sobre per què fer aprenentatge servei a la universitat: el sentit del compromís amb l'entorn i la responsabilitat social universitària.

El disseny dels projectes d'aprenentatge servei ha d'incorporar la pràctica reflexiva com un eix fonamental del seu desenvolupament. Des d'aquesta perspectiva, la pràctica reflexiva ha d'incloure els diferents agents, recollir diversitat d'eixos reflexius, utilitzar diversos instruments i garantir l'acompanyament al llarg de tot el procés. És d'aquesta manera com els projectes d'aprenentatge servei podran avançar cap un aprenentatge experiencial que sorgeix i torna a la realitat amb voluntat de canviar-la i extreure'n nous aprenentatges.

La formació en el compromís social és una tasca compartida que té la seva màxima expressió en les accions que es porten a terme durant els processos d'aprenentatge servei. Si es realitzen incorporant les pràctiques reflexives, es facilita la seva incentivació en els diversos protagonistes dels projectes d'aprenentatge servei. Per això es considera que, en la mesura que la pràctica reflexiva contribueix a l'aprenentatge significatiu, els professionals de les entitats socials i el professorat poden participar des d'una doble vessant: essent ells mateixos professionals reflexius i contribuint a fer que l'estudiantat desenvolupi habilitats reflexives. La pràctica reflexiva pot considerar-se, per tant, des dels tres agents principals implicats en un projecte d'aprenentatge servei.

2. Agents de la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei

El desenvolupament dels projectes d'aprenentatge servei necessita la participació dels diversos agents: docents, estudiants i responsables de les entitats socials (Morín, Esparza, Escofet, Novella i Rubio, 2019). La pràctica reflexiva no és una excepció i tot i que es vincula directament amb l'aprenentatge dels estudiants, necessita del paper actiu tant dels professionals de les entitats com del professorat.

Quins són els agents clau a la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei?

Quines tasques realitzen cada un d'ells en relació a la pràctica reflexiva?

Quins aspectes clau permeten desenvolupar a cada cas?

2.1. Els estudiants

Mitjançant la pràctica reflexiva, els estudiants prenen consciència de diferents aspectes clau per a la seva formació i el desenvolupament del compromís cívic. Quan se'ls pregunta sobre aquest tema, assenyalen que la pràctica reflexiva, com a eix transversal dels projectes d'aprenentatge servei, els ha permès aprendre i millorar diverses àrees. Entre els aspectes més rellevants, destaquen els següents:

- » La percepció del propi procés d'aprenentatge i d'adquisició de competències.
- » L'increment de la seguretat en el desenvolupament d'activitats pròpies de la professió, que reconeixen com a menys automàtiques i amb més necessitat de realitzar de manera ajustada i personalitzada.
- » El sentiment d'autorealització pels aprenentatges fets, però sobretot per la seva implicació en la realització d'activitats que tenen un gran valor i sentit per a la comunitat.
- » El desenvolupament de la capacitat crítica de les situacions i de l'estructura social, en tant que estan immersos en el context.
- » El sentiment d'interpel·lació a aspectes personals, ja que comparteixen vivències amb persones en situacions de vida molt diverses i diferents a les d'ells mateixos.
- » La configuració d'una nova visió de si mateixos i de les seves capacitats.
- » El sentiment de vàlua personal en rebre el reconeixement per part de les entitats.
- » L'increment de la percepció del sentit del servei i el seu compromís social, sentiment de suport, de treball en equip, d'acabar sent part d'un equip.

El mateix estudiant, davant les propostes de realitzar els projectes d'aprenentatge servei incorporant la pràctica reflexiva, sovint expressa que a més del seu desenvolupament de forma individual, en alguns moments és adequat i fins i tot de gran valor dur a terme anàlisis reflexives compartides amb els seus propis companys. La realització de converses reflexives sobre aspectes concrets o fets puntuals els brinda la possibilitat de:

- » Obrir nous espais d'aprenentatge mutu a partir de la discussió amb els companys.
- » Sentir-se amb llibertat d'expressar i discutir entre iguals les experiències i aprenentatges que extreuen de la seva participació en els projectes. De vegades connecten amb els arguments dels companys, però també hi ha aspectes en què difereixen i se senten segurs de mostrar els seus propis punts de vista.
- » Aprendre de forma reflexiva de manera crítica, en tant que es fa de forma conjunta i, per això, facilita l'elaboració d'arguments que poden ser rebutats o matisats per altres i que difícilment es fan de forma individual, si més no amb el mateix nivell de profunditat.

Els estudiants aprenen a desenvolupar una pràctica reflexiva durant la seva participació en els projectes d'aprenentatge servei, en la mesura que tenen oportunitats de practicar-la, d'observar-la en els seus propis companys i d'observar-la i discutir-la amb el seu professorat.

2.2. Els professionals de les entitats socials

Les persones referents de les entitats són agents clau en la posada en marxa de la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei. Hi poden participar i dotar de sentit i valor aspectes vinculats al compromís social, a la implicació amb les persones, a l'orientació cívica de les accions que es realitzen i a tots els elements contextuais que, de vegades, poden passar desapercebuts.

La pròpia realitat de la tasca de les organitzacions socials es converteix en el principal element formatiu per als estudiants ja que participen activament en el desenvolupament d'una activitat real, contextualitzada i de contacte directe amb les persones. Això possibilita alguns aspectes de la pràctica reflexiva:

- » Facilita el contingut sobre el qual reflexionar, en situacions concretes i comptant amb el suport de professionals experts en aquest àmbit, que poden orientar i guiar la reflexió sobre àmbits i elements en els quals adquireix sentit el compromís social i la implicació en la millora de les necessitats de la comunitat.
- » Afavoreix la reflexió conjunta amb els mateixos professionals i amb el professorat en diversos moments de la realització del servei i en moments de reunions programades per a la pròpia pràctica reflexiva conjunta.

D'altra banda, també cal atorgar valor als aprenentatges, que al mateix temps, poden realitzar les entitats quan participen de moments reflexius conjunts. De vegades, la realització de sessions reflexives conjuntes ha facilitat que algunes entitats reconeixin que els estudiants i les relacions que mantenen amb ells i amb el professorat durant la seva participació en els projectes han contribuït a:

- » Estimular-los i animar-los a millorar aspectes del seu funcionament i a introduir canvis en les dinàmiques de la pròpia organització.
- » Obtenir reconeixement al seu treball per part del professorat universitari i entendre que els projectes poden ser un valor afegit en tant que conjuntament poden complementar o millorar els serveis que l'entitat ofereix a la comunitat.

- » Facilitar una oportunitat per a que les entitats reflexionin sobre la seva missió, visió i tasca habitual.

Els professionals de les entitats són un agent motivador per a la pràctica reflexiva dels estudiants i la doten de sentit en la mesura que aporten contingut sobre el qual reflexionar com és la pròpia missió de l'entitat i el seu servei social. De la mateixa manera, la pràctica reflexiva compartida amb els estudiants i el professorat contribueix a la millora del servei que ofereix l'entitat.

2.3. El professorat

En tercer i últim lloc, resulta fonamental reconèixer el paper del professorat en el disseny, implementació i avaluació dels processos de pràctica reflexiva. El professorat que participa en els projectes d'aprenentatge servei ho fa seguint motivacions diverses:

- » La necessitat de donar profunditat i significativitat a l'aprenentatge de l'estudiant, dotant la docència d'un caire més pràctic i de contacte amb les necessitats reals de la societat.
- » La voluntat d'un compromís cívic i d'oferir un retorn útil a la societat, sempre amb la implicació dels estudiants.
- » La intenció de mantenir una relació més estreta amb les entitats i organitzacions externes a la universitat, que permeti una relació recíproca de millora.

El professorat universitari actua com a model, de manera que mostra com realitza el procés reflexiu i com influeix en la seva tasca docent i en el seu compromís social.

En aquest marc, el professorat és conscient que els projectes d'aprenentatge servei permeten una acció cívica i social a favor de la ciutadania, que contacta amb les necessitats reals de la societat. A més, permet la implicació dels estudiants en tot el procés, fent que s'involucrin amb la societat que els envolta i, per tant, afavorint la seva formació ciutadana.

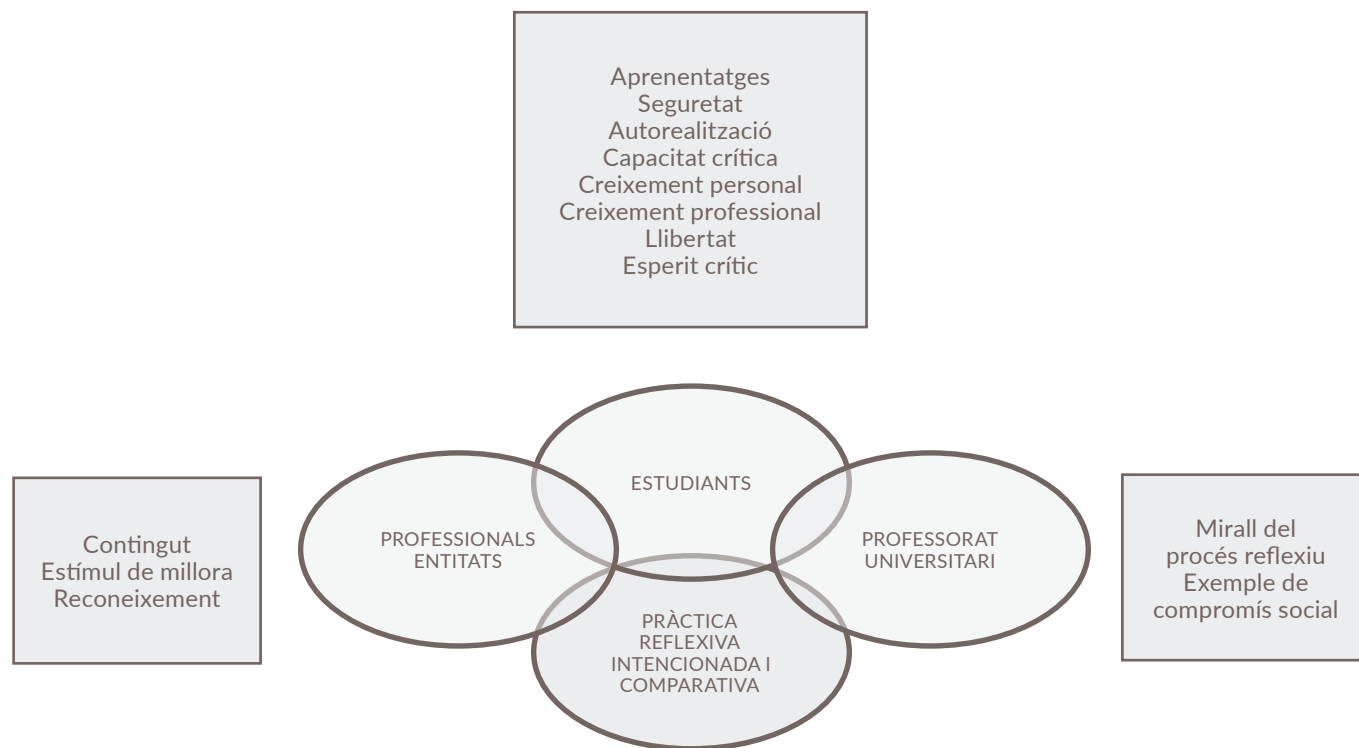
Tots aquests aspectes donen sentit a la professió docent i requereixen d'una acció reflexionada, és a dir, d'una pràctica reflexiva per part també del professorat, que ha de tenir determinades característiques:

- » Desenvolupar-se des d'una doble vessant, la de professor reflexiu que aprèn de la seva experiència i la de professor "model" que té la intenció d'evidenciar les formes i estratègies de reflexió als seus estudiants, amb la voluntat de mostrar claus, eines i tècniques que els facilitin la reflexió.
- » Exemplificar moments de reflexió sobre aspectes vinculats a la professió, a partir de les activitats realitzades en el projecte d'aprenentatge servei.
- » Incorporar en la reflexió el compromís social que desenvolupa mitjançant la seva docència. Aquest aspecte es pot vincular també amb el desenvolupament de la competència transversal del compromís ètic. Si bé aquesta competència s'expressa en la formació dels futurs professionals en l'aprenentatge dels codis ètics específics, no és menys important l'aplicació global a altres aspectes de la vida social.

- » Incorporar la pràctica reflexiva intencionada, com a estratègia que ajuda a atorgar sentit i a adquirir compromís en els estudiants respecte de la seva contribució social com a estudiant i del seu propi aprenentatge.

Aquestes maneres de desenvolupar la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei constitueixen una expressió de la incorporació del compromís social del professorat i dels professionals de les entitats que assumeixen la seva responsabilitat en la formació de bons professionals, que exerceixen una pràctica professional reflexiva, de treball en equip i de facilitació del compromís dels estudiants en el seu propi aprenentatge i en la seva vinculació amb la societat.

El gràfic que es mostra a continuació resumeix els agents i les característiques de la pràctica reflexiva mencionades fins al moment.

Gràfic 1. Agents i característiques de la pràctica reflexiva. Font: elaboració pròpia.

3. Algunes claus per acompanyar la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei des de la docència universitària

Acompanyar és una de les funcions de la docència universitària. El procés d'ensenyament i aprenentatge necessita d'un acompanyament proper, flexible, regulat i dialogat. Aquest acompanyament implica ajustar l'ajuda en el procés d'ensenyar per a afavorir un aprenentatge que atengui a la diversitat de cada estudiant.

*Com acompanyar la pràctica reflexiva en els projectes d'aprenentatge servei?
Quins components són importants perquè la reflexió multipliqui el seu potencial formatiu?
Quines estratègies faciliten l'acompanyament de la pràctica reflexiva?*

La metodologia docent universitària permet sistematitzar la forma com es pot afavorir, impulsar i intensificar el valor formatiu de la pràctica reflexiva, i per tant potenciar el desenvolupament competencial de l'estudiant crític reflexiu compromès. En aquesta ocasió, i de forma indiscutible, la metodologia docent és desenvolupada pels diferents agents implicats en el procés d'ensenyament-aprenentatge de les experiències d'aprenentatge servei -com s'ha explicat anteriorment- i en cada una de les trobades formatives la pràctica reflexiva té lloc de tres formes complementàries (Perrenoud, 2001):

- » *Reflexionar durant l'acció*, que comporta la capacitat d'interrogar-se sobre allò que passa o passarà, allò que podem fer, allò que hem de fer, etc.
- » *Reflexionar sobre l'acció* en el recorregut previ i posterior als moments de compromís intens amb la intervenció socioeducativa. Aquí allò que fem és agafar la pròpia acció com a objecte de reflexió, en el nostre cas com a contingut d'aprenentatge. És una reflexió fora de l'impuls de l'acció i, també, retrospectiva i prospectiva.
- » *Reflexionar sobre el sistema d'acció*, és a dir, reflexionar sobre estructures d'acció estables, sobre les que hem de prendre consciència per analitzar-les i introduir variants que optimitzin l'acció.

Aquestes tres formes complementàries han d'impulsar la presa de consciència sobre el procés formatiu per amplificar el desenvolupament competencial. El sentit del perfil formatiu que es brinda des de la intensificació de la pràctica reflexiva en les experiències d'aprenentatge servei no és un fil més del teixit de la identitat professional, sinó que és el fil que enforteix el desenvolupament competencial de l'estudiant compromès.

L'acompanyament del docent universitari i del professional de l'entitat social ha d'incidir en el reconeixement de les competències, i el desenvolupament personal permet identificar-se amb una manera de ser professional. La relació amb els altres acompanya el procés d'identificació i singularització. És fonamental fomentar els processos d'introspecció del "jo/nosaltres" des de l'autoreflexió d'allò que se sotmet a qüestionament, per passar a participar en un fòrum públic de caràcter deliberatiu on es facilitarà la generació d'un sentir i/o dissentir col·lectiu.

Construïm la nostra història prenent part de manera activa i compromesa i des d'allà explorem un posicionament que va reconstruint la nostra forma de ser, estar i sentir.

El docent potenciarà que aquest dinamisme estigui permanentment actiu i s'alimenti des del qüestionament del “jo/nosaltres” davant del món de valors que posa a l'estudiant en confrontació i amb una actitud de qüestionament cap a allò que sustenta el que creiem ser. D'alguna manera, la docència fomentarà que l'estudiant entri en diferents tasques on reflexionar al voltant de la pràctica professional, de quin tipus de professional és i vol arribar a ser, i com decideix estar en el món professional. Alhora, potenciarà la competència de la reflexivitat com a eina professional que configurarà els seus sabers, el seu saber fer, ser i estar.

En aquest sentit, Eyler (2001) proposa un mapa de diferents activitats per a diferents moments i tipus de reflexió:

	Activitats abans del servei	Activitats durant el servei	Activitats després del servei
Reflexió individual	Escrit sobre un mateix	Diari estructurat	Assaig reflexiu
Reflexió amb els companys	Exploració de les pors i esperances	Grup de discussió	Presentació en grup en forma de collage, pòster o vídeo
Reflexió amb els socis comunitaris	Planificació amb la comunitat d'estratègies d'actuació	Lliçons apreses	Presentacions als grups comunitaris

Taula 1. Mapa de la reflexió a l'aprenentatge servei. Font: Eyler, 2001.

Les activitats basades en processos reflexius són particularment rellevants en permetre la creació de nou coneixement, la comprensió de problemes i el desenvolupament de l'organització de les experiències. Deeley (2016) afegeix que la majoria de models reflexius combinen els elements descriptius amb la reflexió crítica, cosa que permet dotar de sentit a la pràctica realitzada.

En el fer docent de l'acompanyament s'han de potenciar les següents claus (Morín, Esparza, Escofet, Novella i Rubio, 2019):

- » *Fomentar la comunicació, proximitat i reconeixement.*

La comunicació és fonamental, no només des de la disposició d'escolta amb la seva corresponent resposta ajustada, sinó també des del domini dels codis comunicatius que faciliten la construcció del sentit que té la pràctica reflexiva i la representació del procés que es donarà al llarg de l'experiència. En la comunicació es vincula allò relacional, allò emocional i allò afectiu.

- » *Afavorir l'organització del coneixement mitjançant estratègies metacognitives i instruments narratius.*

La reflexió permet buscar permanentment el sentit d'allò que experimentem des de l'anàlisi i la interpretació dels elements que incideixen en l'experiència i que faciliten la seva optimització. Resulta fonamental aportar eines que recolzin la reflexió i facilitin la construcció de relats reflexius, tant a

nivell individual com col·lectiu. Les eines facilitadores que afavoreixen la pràctica reflexiva són aquelles que permeten fer emergir en el procés d'aprenentatge continguts centrals que des d'una vivència personal i col·lectiva són construïts i interioritzats en el fer professional i en el fer reflexiu.

» *Amplificar les trobades deliberatives on col·laborar reflexivament.*

La pràctica deliberativa i reflexiva és una oportunitat per fer emergir les idees força que construeix el grup i que se sustenten des de l'experiència i el plantejament conceptual, el desenvolupament pràctic i les implicacions ètiques que envaeixen el context i la praxi professional. Resulta fonamental que el docent acompanyi el grup per mantenir una deliberació constructiva basada en arguments fonamentats en la teoria i la pràctica, i guiada per la voluntat d'entendre amb les altres persones implicades en l'intercanvi de sabers que busquen la construcció col·lectiva.

» *Revisar el desenvolupament competencial per a definir el professional reflexiu.*

La relació amb els altres, amb l'entorn i amb la pròpia experiència acompanya aquest procés d'identificació i singularització. L'aprenentatge servei ha de permetre l'estudiant actuar en el seu entorn proper, perquè reconegui que la seva progressió competencial és el resultat de l'agència i interiorització dels coneixements teoricopràctics en aquest sentit. El professorat ha de potenciar que aquest dinamisme estigui permanentment actiu, fomentant que els estudiants entrin en un exercici de qüestionament de quin professional són i volen arribar a ser, i amb això, com decideixen estar en el món professional per al qual s'estan preparant.

Aquestes claus entren en acció de forma transversal i integrada en diferents estratègies docents centrals en la reflexivitat i tenen associades pràctiques concretes al voltant, com el diari reflexiu com a instrument narratiu i estratègia metacognitiva i la tutoria individualitzada com a trobada deliberativa que potencia la revisió del procés reflexiu i el desenvolupament competencial. A continuació, en els següents punts, anem a aprofundir-hi.

4. El diari reflexiu, una eina al servei de la pràctica reflexiva

Bringle i Hatcher (1999) assenyalen que les activitats basades en processos d'escriptura són particularment rellevants en permetre la creació de nou coneixement, la comprensió de problemes i el desenvolupament de l'organització de les experiències. Deeley (2016) afegeix que la majoria de models reflexius combinen els elements descriptius amb la reflexió crítica, cosa que permet dotar de sentit a la pràctica realitzada. Els diaris són, per això, una de les eines més usades en els projectes d'aprenentatge servei, prenent diferents models i mediats per diferents activitats.

Com realitzar un diari per promoure la pràctica a l'aprenentatge servei?

Bringle i Hatcher (1999) assenyalen els següents formats:

- » *Diaris personals* on els estudiants escriuen periòdicament de manera lliure sobre la seva experiència. Moltes vegades, els diaris es basen en la recerca de relacions entre les experiències desenvolupades i la resposta a preguntes centrades en el desenvolupament personal, les connexions acadèmiques i les recomanacions per a l'acció futura.
- » *Incidents crítics* enfocats a l'anàlisi d'un esdeveniment significatiu ocorregut durant l'experiència d'aprenentatge servei. Es comença per la descripció de l'incident per proposar posteriorment altres possibles accions i analitzar els punts forts i febles de totes elles.
- » *Dilemes ètics* dirigits a analitzar una situació, explorar la presa de decisions i els valors associats. Per fer això cal una descripció del context, dels individus involucrats i de la situació que va crear el dilema ètic, per analitzar finalment les decisions preses.

Els mateixos autors relaten diferents activitats o propostes de treball que poden complementar els diaris entesos com a espais oberts per a la reflexió. Entre elles ens semblen especialment suggerents les següents:

- » *Diari dialogat*. Els estudiants envien pàgines soltes del seu diari de manera periòdica al professor, perquè el llegeixi i comenti. Això permet proporcionar una retroalimentació contínua i noves preguntes per desenvolupar la reflexió.
- » *Diari subratllat*. Els estudiants marquen seccions del diari que es relacionen directament amb conceptes analitzats. D'aquesta manera el professor pot guiar la reflexió sobre l'experiència de l'estudiant a la llum del contingut del curs.
- » *Diari de frases clau*. Els estudiants parteixen d'un llistat de paraules i frases clau (facilitat pel professor o elaborat per ells mateixos) i han de integrar-lo en les seves entrades de diari. Això permet relacionar l'experiència de servei amb el contingut del curs. De manera semblant, es pot realitzar amb cites acadèmiques.
- » *Diari de doble entrada*. Els estudiants han d'escriure una entrada al diari cada setmana, descrivint els seus pensaments i reaccions personals a l'experiència de servei a la pàgina esquerra i els temes clau

de l'assignatura en la pàgina dreta de la revista. La tasca a realitzar és relacionar amb fletxes les relacions entre les seves experiències personals i el contingut de el curs.

- » *Diari de tres parts*: El diari ha de tenir dividida cada pàgina en terços. A la secció superior, es descriu algun aspecte de l'experiència de servei, al centre de la pàgina, es demana que els estudiants analitzin com es relaciona el contingut del curs amb l'experiència de servei. Finalment, el terç inferior ha de servir per comentar com l'experiència i el contingut del curs poden aplicar-se a la vida personal o professional de l'estudiant.
- » *Pluja d'idees*. Aquesta activitat ha de tenir lloc a l'inici del servei. Els estudiants han d'anotar en targetes tots els sentiments que van tenir en relació a l'activitat d'aprenentatge servei abans de començar, després del primer dia de servei i en tercer lloc en el moment present. És important anotar tants pensaments com sigui possible (un per cada targeta). Un cop escrites les targetes, es demana a l'estudiant que relacioni les seves paraules amb tres sentiments (alegria, tristesa, indiferència) i es realitza una posada en comú grupal de tot això.
- » *Expressions artístiques*. Es basa en l'ús de poesia, art visual, música o jocs perquè l'estudiant expliqui els seus sentiments cap al projecte d'aprenentatge servei.

L'Oficina d'Aprenentatge Servei de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona (<https://www.ub.edu/portal/web/educacio/aps>) usa el diari com a instrument reflexiu i concreta les activitats en diferents moments seguint el mapa de reflexió d'Eyler (2001) anteriorment presentat.

Això es deu al fet que una experiència viscuda, per si mateixa, per molt estimulante que sigui, pot quedar desvirtuada si no va acompanyada d'espais i moments que permetin superar el component emocional i avançar en els aprenentatges possibles (Zabalza, 2011). És important destacar el valor de la reflexió sistemàtica com un procés organitzat mitjançant el qual es consideren les dificultats que planteja l'experiència amb l'objectiu de realitzar nous aprenentatges (Páez i Puig, 2013). El gràfic següent concreta eines i moments del procés reflexiu de l'Oficina d'Aprenentatge Servei de la Facultat d'Educació de la Universitat de Barcelona (Escofet i Rubio, 2017):

Gràfic 2. Eines i moments reflexius. Font: Oficina d'Aprenentatge Servei de la Facultat d'Educació.

El diari és una eina formativa personal que els estudiants elaboren de manera individual, partint d'un guió i unes premisses compartides que concreten de manera pràctica la proposta de Kolb (1984): 1) identificar el que s'aprèn, tant els aprenentatges nous com els previs que a partir de l'experiència s'han anat reforçant; 2) valorar aquests aprenentatges i preveure la seva transferència; 3) autoavaluar sobre allò que s'ha fet i les expectatives que es tenien en començar i quan han acabat el projecte; i 4) corregir i readaptar el projecte trobant solucions als problemes i imprevistos que han anat sorgint.

Garantir que els estudiants realitzin aquestes diferents tasques i transitin pels diferents nivells de reflexió serà l'objectiu fonamental de la tutorització i acompanyament al llarg del que dura el projecte d'aprenentatge servei.

El diari reflexiu és un document viu i tutoritzat que l'estudiant desenvolupa al llarg del temps que dura el projecte d'aprenentatge servei. L'objectiu és que cada estudiant pugui anar reconstruint la seva experiència i, més enllà de descriure-la, reflexionar sobre el que li va passant, allò que va sentint i els aprenentatges que va construint.

Per a aconseguir-ho i amb la finalitat d'orientar i potenciar les reflexions dels estudiants al llarg del projecte d'aprenentatge servei, a l'inici del projecte es proposa un índex i una sèrie d'exercicis reflexius sobre eixos clau en la formació d'un futur professional de la intervenció socioeducativa. La voluntat és poder superar la visió merament descriptiva de l'experiència que estan vivint per poder aprofundir-hi. És per això que és imprescindible diferenciar la part del diari amb una breu descripció o relat del dia a dia, a d'altres moments i espais per explorar els aprenentatges derivats de la participació en el projecte³.

1. Qui sóc
 - » Trajectòria personal i acadèmica
 - » Expectatives en relació a l'aprenentatge servei

2. On faig el servei
 - » Entorn
 - » Centre
 - » Grup/Destinatari
 - » Persones

3. Els primers dies. Reptes i solucions

3 Aquesta proposta és el resultat del treball dels diferents equips que han format part de l'Oficina d'Aprenentatge Servei.

4. Documents reflexius

- » Descripció en positiu: descripció d'una de les persones participants en l'experiència d'aprenentatge servei des d'una perspectiva positiva. Per a això es demana a l'estudiant que pensi i enumeri les tres virtuts principals d'aquesta persona i les descrigui en detall. A més, ha d'explicar en quins moments s'han identificat aquestes virtuts. Posteriorment se li demana que reflexioni sobre les possibilitats de millora i de creixement, així com l'anàlisi i propostes d'accions i activitats que podrien ajudar-lo.
- » Relació educativa: explicació de tot allò realitzat per a l'establiment d'una relació positiva i la construcció d'un vincle afectiu amb els participants en l'experiència d'aprenentatge servei. A més se li demana que descrigui i reflexioni sobre tot allò realitzat per establir una relació educativa, així com sobre les actituds i reaccions dels educands i també que faci una projecció de futur sobre aquesta relació.
- » Incident crític: descripció d'algun moment de dubte i/o dificultat a què l'estudiant s'ha enfrontat al llarg del projecte d'aprenentatge servei. També es motiva la reflexió sobre els sentiments i sensacions viscudes i sobre com la recerca de solucions a aquestes situacions problemàtiques poden servir per actuar amb més seguretat en altres moments i altres situacions, tant a nivell personal com professional.
- » Comiats: relat dels moments i accions realitzades per al tancament de l'experiència d'aprenentatge servei amb els educands i amb els membres de l'entitat on s'ha realitzat el servei. Així per exemple, es demana identificar les 10 idees o reflexions finals clau sobre el projecte realitzat o també incloure una imatge significativa de l'experiència, explicant el que es vol transmetre amb ella i el seu significat en relació al projecte d'aprenentatge servei realitzat.

5. Aprenentatges a nivell personal i professional

6. Annex: dietari elaborat durant les sessions a cada centre

El diari és un document viu i tutoritzat al llarg de tot el procés. Les tutories i el paper del tutor acompanyant tot el procés de reflexió és clau per dissenyar oportunitats diverses i riques de reflexió i ajudar a aconseguir les fites establertes, propiciar l'obertura d'espais d'anàlisi i de síntesi a la llum dels objectius i recolzar emocionalment els estudiants. Tot això es pot fer mitjançant l'escolta activa, el qüestionament crític de tot allò que es va realitzant i possibilitant espais de silenci per a fer pensar.

El propòsit final del procés que fins aquí s'ha presentat és propiciar que cada estudiant, a més d'analitzar la situació viscuda focalitzant-se en diferents aspectes, aconseguixi també avançar al llarg de tres nivells de reflexió, des de la descripció de la pràctica, passant per l'anàlisi, la descripció reflexiva de la situació viscuda; i, finalment, arribar a la projecció de l'experiència.

Identificar i tenir en compte aquests diferents nivells pot ser una manera de valorar i avaluar la tasca reflexiva de l'estudiant, així com també acompanyar-lo per a la seva optimització. Tenir cura perquè els estudiants portin a terme tot el procés reflexiu, amb les diferents aproximacions proposades és una manera de treballar per la qualitat de l'experiència d'aprenentatge servei.

Bibliografia

- BARNETT, R. (1992). *Improving Higher Education*. Buckingham: SRHE/Open University Press.
- BRINGLE, R. G. I HATCHER, J. A. (1999). Reflection in Service Learning: Making Meaning of Experience. *Educational Horizons*, 179-185.
- DEELEY, S. J. (2016). *El aprendizaje-servicio en educación superior*. Madrid: Narcea.
- DEWEY, J. (1967) *Experiencia y educación*. Buenos Aires: Losada.
- DOMINGO, À. I GÓMEZ, M. V. (2014). *La práctica reflexiva. Bases, modelos e instrumentos*. Madrid: Narcea.
- ESCOFET, A. I RUBIO, L. (2017). El valor de la reflexión en el aprendizaje-servicio. A L. Rubio i A. Escofet (coords). *Aprendizaje-servicio (ApS): claves para su desarrollo en la Universidad*. Barcelona: Octaedro.
- ESCOFET, A. I RUBIO, L. (2018). Las tutorías en el aprendizaje-servicio: dotar de sentido las experiencias de servicio. A J. Gustems (ed.) (2018). *Retos de la tutoría universitaria. Por una presencia efectiva en la formación de los maestros*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- EYLER, J. (2001). Creating your Reflection Map. *New Directions for Higher Education*, 114, 35-43.
- EYLER, J., GILES, D. I SCHMIEDE, A. (1996). *A Practitioner's Guide to Reflection in Service-Learning: Student Voices and Reflection*. Nashville, TN: Vanderbilt University.
- KOLB, D. (1984). *Experiential Learning*. New Jersey: Prentice Hall Inc.
- MEIRIEU, P. (1996). *Frankenstein pédagogue*. Paris: ESF Éditeur.
- MORÍN, V.; ESPARZA, M.; ESCOFET, A.; NOVELLA, A. Y RUBIO, L. (2019). Acción con reflexión. Aprender el compromiso social a través de las experiencias de Aprendizaje-Servicio. En A. Martínez Odría y P. Carrascosa (Coords.). *Educación en el compromiso social. Los proyectos de Aprendizaje-Servicio en la formación universitaria*. Zaragoza: Ediciones Universidad San Jorge.
- OSER, F. K. I BAERISWYL, F. J. (2001). Choreographies of Teaching: bridging instruction to teaching. A Richardson, V. (ed.), *Handbook of Research on Teaching*. Washington: AERA (1031-1065).
- PÁEZ, M. I PUIG, J. M. (2013). La reflexión en el aprendizaje servicio. *Revista Internacional de Educación para la Justicia Social*, 2 (2), 13-32.
- PERRENOUD, P. (2004). *Desarrollar la práctica reflexiva en el oficio de enseñar: profesionalización y razón pedagógica*. Barcelona: Graó.

PUIG, J. M.; BATLLE, R.; BOSCH, C. I PALOS, J. (2006). *Aprendizaje servicio. Educar para la ciudadanía*. Barcelona: Octaedro.

RODRÍGUEZ, E. F. (2009). Aprendizaje experiencial, investigación-acción y creación organizacional del saber: la formación concebida como una zona de innovación profesional. *Revista electrónica interuniversitaria de formación del profesorado*, 12 (3), 39-57.

SCHÖN, D. (1987). *Educating the Reflective Practitioner*. San Francisco. Jossey-Bass.

ZABALZA, M. A. (2011). El Practicum en la formación universitaria: estado de la cuestión. *Revista de Educación*, 354, 21-43.